

1. Inleiding en vraagstelling

In dit hoofdstuk komen diverse auteurs aan het woord met hun opvattingen over het spreken van God. Voor de een is dit een heldere communicatie van een hemelse boodschap. Voor een ander is het een wisselwerking tussen Gods bedoeling en de menselijke manier van interpretatie. En voor een derde gaat het slechts over een diepe religieuze overtuiging van mensen. Hier dienen de opgevoerde meningen vooral om de vraagstelling te verduidelijken; een evaluatie komt later in dit boek aan de orde, met name in deel B.

1.1 Hendrikus Berkhof

In 1970 publiceerde Hendrikus Berkhof, hoogleraar in Leiden, een artikel over de relatie tussen openbaring en ervaring. Daarin stelt hij de vraag hoe Gods openbaring tot mensen als Abram kwam. Hij meent dat er hierbij geen bovennatuurlijke stem uit het luchtruim klonk. 'Was het dan dus een innerlijke stem? Maar hoe onderscheid je die dan van de vele innerlijke stemmen die niet van God komen?' En: 'Hoe herkenden die mensen het als Woord van God?' Het zijn vragen 'die men in deze vorm en concentratie maar zelden in commentaren, bijbels-theologische werken of dogmatische handboeken zal aantreffen', schreef hij. En dat is sinds die tijd niet veel anders geworden.¹

Berkhof vraagt aandacht voor economische factoren en andere gewone, menselijke redenen waarom Abram naar Kanaän trok. 'Dan komt er over Abram, op een manier, die wij verder niet kunnen doorgronden, de zekerheid dat er een naamloze God is, hoger dan de maan en het akkerland, een God die niet gebonden is aan bodem, landstreek of tempels en die daarom beweeglijk is en mee kan trekken van de ene cultuur naar de andere, aan wiens macht en be-

1. Zie ook de opmerkingen van Labuschagne, geciteerd in het Woord vooraf.

scherming ook de transmigratie geen grenzen stelt.² Verderop stelt Berkhof dat Gods ‘openbaring’ aan Mozes in Exodus een reflectie van latere geslachten is, al is er wel een historische kern.³ Voor ons doel is van belang dat Berkhof het spreken van God opvat als het krijgen van een sterke overtuiging. Dat spreken is in sterke mate geïnterpreteerd in de loop van de geschiedenis. De openbaring vindt plaats als een zich ontwikkelend gebeuren.⁴

1.2 Aurelius Augustinus

Wanneer we teruggaan in de geschiedenis, is Augustinus (354-430) de eerste theoloog die heeft geschreven over het spreken van God. Hij doet dat in zijn boek *De stad van God*, geschreven in het begin van de vijfde eeuw. Augustinus constateert dat God bij de schepping niet op onze manier gesproken heeft. ‘Dan spreekt God namelijk niet met de mens door middel van enig lichamenlijk schepsel, geluid veroorzakend in zijn lichamelijke oren, waarbij de luchtruimte tussen spreker en hoorder in beweging wordt gebracht.’ Ook een tweede manier is niet van toepassing: ‘Hij spreekt dan ook niet door middel van een geestelijk schepsel, zo een dat zich in een lichamenlijke gelijkenis voordoet, zoals in dromen of wat daarop lijkt.’ De derde methode is van toepassing: ‘God spreekt dan door de waarheid zelf, indien iemand in staat is met de geest, en niet met het lichaam, te horen.’ Verderop omschrijft Augustinus het spreken van God als volgt: ‘Hij die sprak en het werd, sprak met een geestelijk en eeuwig, niet met een klinkend en tijdelijk woord.’

Bij de behandeling van de torenbouw in Babel gaat de auteur opnieuw in op dit onderwerp. Hij schrijft: ‘Ook spreekt God niet tot de engelen zoals wij tot elkaar of tot God of tot de engelen spreken, of zoals de engelen zelf met ons spreken of zoals God door de engelen

2. Berkhof, ‘Openbaring als gebeuren’, 97, 99 en 109.

3. Berkhof, ‘Openbaring als gebeuren’, 121vv. Dit standpunt heeft te maken met de late dateringen van de bronnen van Genesis en Exodus, in de tijd van de koningen.

4. Zie verder over Berkhof paragraaf 20.2.

tot ons spreekt. God spreekt tot hen op zijn eigen onuitsprekelijke wijze en wat Hij zegt, wordt dan op onze wijze aan ons meege-deeld.⁵

Voor Augustinus lijkt het geen twijfel dat God gesproken heeft, maar hij stelt aan de orde op welke verschillende manieren dit gebeurde.⁶

1.3 Mozes Maimonides

De middeleeuwse rabbijn, arts en filosoof Mozes Maimonides (1138-1204) schreef onder andere *De Gids der Verdoolden*, een filosofisch werk waarin hij de boeken van Mozes met de wetenschap en filosofie van Aristoteles probeert te combineren. Zijn werk heeft tot op de dag van vandaag grote invloed, zowel op het Joodse denken als daarbuiten.

Volgens Maimonides zijn de verhalen in de Bijbel over goddelijke communicatie metaforen voor iets wat abstract en conceptueel is. We moeten er niet van uitgaan dat een hoorbare stem heeft geklonken. Het gevolg van deze opvatting is dat alle profetieën behoren tot het gebied van het geestelijke bewustzijn. De veronderstelling van een letterlijk spreken van God zou op antropomorfe wijze het geloof in de goddelijke natuur aantasten en bederven.

Maimonides stelt dat het vermogen tot profeteren aansluit bij de natuurlijke vermogens van een mens. Profetie is een emanatie (= uitstroming) van God, maar wordt bemiddeld door het actieve intellect en door de verbeeldingskracht. De profeet heeft geen mysterieuze ervaring of buitengewone bekwaamheid. Er zijn volgens Maimonides elf gradaties in profetie en profetische inspiratie, waarbij Mozes een geheel eigen plaats inneemt.⁷

In deze visie ligt de nadruk op de natuurlijke vermogens van de profeet, hoewel Maimonides de mogelijkheid van wonderen openhoudt en ook Mozes een aparte status toekent.

5. Augustinus, *De stad van God*, par. 11.2, 11.8 en 16.6.

6. Zie paragraaf 21.6.

7. Hirsch, 'Prophets and Prophecy', 218.

Maimonides vat elders het Joodse geloof samen in dertien stellingen. De achtste stelling is dat de Thora uit de hemel komt. Dit houdt in dat deze Thora van God afkomstig is en Mozes bereikte op een manier die de Schrift figuurlijk weergeeft met het woord 'spreken'.⁸ Het spreken van God moet dus niet letterlijk opgevat worden. Het is merkbaar dat Maimonides sterk beïnvloed was door de filosofie van zijn dagen, waardoor hij een eigen interpretatiekader hanteert voor de uitleg van bijbelteksten.

1.4 Wilhelm de Wette

In iemands bijbeluitleg is vaak de invloed van de in zijn tijd heersende levensbeschouwingen te merken. Dat geldt ook voor Wilhelm Martin Leberecht de Wette (1780-1849). Hij werd piëtistisch opgevoed, maar raakte tijdens zijn studie in Jena sterk onder de invloed van het heersende rationalisme.

Bij de behandeling van de Tien Geboden schrijft De Wette dat God niet uit de hemel gesproken heeft. In zijn publicatie uit 1807 staat zelfs dat God niet spreken kan: 'Wanneer in hoofdstuk 20 de verteller God de Tien Geboden vanuit de hemel laat verkondigen, en wij het erover eens zijn dat God niet spreken kan, zo volgt daar noodzakelijk uit, dat ook dat wat Hij gesproken heeft, niet gesproken is, dus dat deze wetten – omdat zij niet door God afgekondigd kunnen zijn – überhaupt niet afgekondigd zijn.'⁹ De Wette meent dat de auteur van de gebeurtenissen in het boek Exodus in veel later tijd leefde en met veel fantasie zaken beschreven heeft.¹⁰ Daarom is het volgens hem beter uit te gaan van het mythische karakter van dit bijbelboek en van heel de Pentateuch.

8. Zie het overzicht in <https://en.wikipedia.org/wiki/Maimonides>

9. De Wette, *Beiträge*, 252. Zie Paul, *Archimedisches punt*, 94-98 en 224-225 voor een toelichting en voor de geschiedenisopvatting van De Wette. Daartoe hoort ook dat de weergave in de Bijbel niet de algemene natuurwetten en de analogie van de ervaring mag weerspreken.

10. De Wette, *Beiträge*, 241 en 255.

1.5 Abraham Kuenen

De Leidse hoogleraar Abraham Kuenen (1828-1891) publiceerde in 1875 de studie *De profeten en de profetie onder Israël*. In hoofdstuk 4 behandelt hij het zelfbewustzijn van de Israëlitische profeten. Zij maakten aanspraak op de goddelijke oorsprong van hun profetie en traden op met goddelijk gezag (p. 86). Het allereenvoudigst is het om de mededelingen van de profeten als een zuivere afdruk van de werkelijkheid op te vatten, en dus te menen dat zij inderdaad gezien en gehoord hebben wat zij beschrijven en zoals zij het ons beschrijven. Maar zij waren vrij in de keuze van hun vormen. Zij konden het 'woord van Jahveh' eenvoudig en ongeunsteld voordragen, maar ze mochten het ook inkleden. Zo gebruikte Nathan een gelijkenis om David te bestraffen (p. 92-93).

De visioenen die Amos schetst, geven eerder de indruk van overlegde aanschouwelijke voorstellingen van zijn opvatting van het lot dat Israël te wachten stond, dan van een getrouwe reproductie van de beelden die hij in extase had aanschouwd (p. 93).

De zekerheid die de extase de profeet kan hebben gegeven, was louter subjectief: alleen hij wist dat hem een gezicht was te beurt gevallen en hij verkondigde wat hem langs die weg openbaar was geworden. Aan de geestverrukking kan geen specifiek bovennatuurlijk karakter worden toegekend; haar goddelijke oorsprong spreekt volstrekt niet vanzelf. Verschijnselen van dien aard waren in de oudheid en in de middeleeuwen verre van ongewoon en doen zich ook nu nog voor (p. 99).

Lange tijd schreef men extase aan bovennatuurlijke invloed toe. Wat niet van God kon worden afgeleid, werd als machtsvertoon van de boze aangemerkt. 'Doch wij staan nu niet meer op dat standpunt', aldus Kuenen. De extase is nauwkeurig bestudeerd en kan uit het zenuwleven van de mens verklaard worden. Daarom is de extase geen bovennatuurlijk verschijnsel (p. 100).

Aan de goede trouw van de Israëlitische profeten te twijfelen komt niet in ons op, aldus Kuenen. Maar men zou zich vergissen als men meende zich daarop te kunnen beroepen. Het dilemma 'gezant van

God of bedrieger' schijnt hoogst eenvoudig, maar is zeer oppervlakkig. Voor twee of drie eeuwen stond het vrij het probleem zo te stellen. Onze gezichtskring is, vooral in de laatste honderd jaar, verruimd. De stevige grondslagen van een vergelijkende geschiedenis van de godsdiensten zijn gelegd. Met de uitbreiding van onze historische kennis heeft de ontwikkeling van de psychologie gelijke tred gehouden (p. 106).

Op grond hiervan doet Kuenen een onderzoek naar het waarheidsgehalte van de profetieën en richt hij zich op de vraag of de profetieën vervuld zijn. Aan de hand van allerlei voorbeelden trekt hij de conclusie dat de profeten zich meermalen vergist hebben en dat hun profetieën niet altijd waar kunnen zijn. Kuenens standpunt heeft belangrijke consequenties, want dan hebben de profeten lang niet altijd Gods spreken vernomen, maar slechts gedacht dat dit zo was.

1.6 Abraham Kuyper

Een geheel andere opvatting is te vinden bij Abraham Kuyper (1837-1920). In een uitgebreide artikelenserie in *De Heraut* behandelde hij de algemene genade. De serie is daarna herhaaldelijk in boekvorm herdrukt onder de titel *De gemeene gratie*.¹¹ Kuyper gaat in het eerste deel uitvoerig in op het spreken van God in de eerste hoofdstukken van Genesis. Alleen als dat spreken realiteit was, kunnen we ons een goede voorstelling maken van het begin van de wereldgeschiedenis. Hij begrijpt de poging van de ethische theologen om zich tegenover radicale critici te concentreren op de diepzinnige betekenis van deze hoofdstukken, maar oordeelt dat zij feitelijk de inhoud prijsgeven (p. 95).

Kuyper stelt dat Genesis 1-5 geschiedenis beschrijft en dat God daadwerkelijk gesproken heeft. 'En ook als er gedurig gemeld wordt: dat God sprak, mag [men] dit niet verstaan, alsof God het *niet* sprak, en de mensch het slechts zoo in zich voelde opkomen. Ook,

11. De drie delen van de eerste druk verschenen in 1902-1904.

en vooral dat spreken Gods, moet onbetwifelbaar door ons verstaan, én wat het feit betreft, *dat* Hij werkelijk sprak, én wat aan gaat den *inhoud* van het gesprokene.' (p. 101) 'Laat ons daarom dat spreken Gods toch in onverzwakten, vollen zin, laten gelden. Adam, Eva, Kaïn, Noach, Abraham, ze hebben allen duidelijk en klaar hetzelfde gehoord, wat wij ontwaren als een mensch tot ons spreekt.' (p. 103)

1.7 Herman Bavinck

In het eerste deel van zijn *Gereformeerde Dogmatiek* bespreekt Herman Bavinck (1854-1921) Gods openbaring.¹² Hij vermeldt dat alle godsdiensten zich beroepen op openbaring: een bewuste en vrije bekendmaking van God van zichzelf aan de mens (p. 270). Door de schepping is God het eerst voor schepselen naar buiten getreden en heeft Hij zich aan schepselen geopenbaard (p. 278). God maakt door spraak en taal Zijn wil en gedachten bekend aan de mensen. Deze openbaring vindt altijd organisch plaats en dus langs middellijke weg, zelfs als God zich door Zijn Geest inwendig openbaart in het bewustzijn. De afstand tussen Schepper en schepsel is veel te groot dan dat de mens God rechtstreeks zou kunnen gewaarworden. Openbaring is daarom altijd een daad van genade; in haar daalt God tot Zijn schepsel af, dat naar Zijn beeld is gemaakt. Alle openbaring is antropomorfisme, is een zekere menswording Gods (p. 281). Ook na de intrede van de zonde blijft God zich openbaren.

Bavinck gaat daarna in op de bijzondere openbaringen in theofanie (verschijning), profetie en wonder (p. 298). God sprak ook een tijdlang door profetie. De Joden spraken later van een Bath-Kol, een hemelse stem, waardoor God zich openbaarde; maar deze stond lager dan de vroegere profetie, en was gekomen nadat de geest van de profetie had opgehouden (p. 301).¹³ Ook noemt de auteur het lot, de Urim en Tummim, de droom en het visioen (p. 302).

12. De vierde, onveranderde druk verscheen in 1928.

13. Zie hierover paragraaf 5.4 in dit boek.

De profeten kregen hun boodschap lang niet altijd in extase. Zij ontvingen visioenen, niet in slapende, maar in wakende toestand, niet alleen in eenzaamheid, maar ook in bijzijn van anderen (Ezech. 8:1). Onder het visioen blijven zij zich van zichzelf bewust, ze zien, horen, denken, spreken, vragen en antwoorden (Ex. 4-6, Jer. 6, Jer. 1, Ezech. 4-6) en later herinneren zij zich alles en delen het nauwkeurig mee (p. 304). Er is ook sprake van inwendige verlichting. Vaak wordt het woord 'gezicht' gebruikt, ook als er niets gezien wordt (p. 305).

Het Nieuwe Testament verklaart dat de oudtestamentische profeten spraken uit en door de Geest van God. Tegenover deze werking van de Geest zijn de profeten meestal passief, zij zwijgen, vallen ter aarde, ontzetten zich, en verkeren voor een tijd in een abnormale, extatische toestand (p. 306).

Bavinck geeft ook een definitie van openbaring: '... hebben wij allereerst onder openbaring gansch in het algemeen die bewuste en vrije daad Gods te verstaan, waardoor Hij zich aan den mensch bekend maakt, opdat deze daardoor in de rechte verhouding tot God kome te staan. Aan de openbaring Gods beantwoordt van 's menschen zijde de religie, de kennis en dienst Gods.' (p. 321)

1.8 Antropomorfismen

In de beschouwingen over het spreken van God komt meer dan eens naar voren dat dit een mensvormige uitdrukking is, een antropomorfisme. Ook Bavinck gebruikte in de vorige paragraaf deze uitdrukking.

De vroegere Amerikaanse hoogleraar Edward J. Young gaat er in zijn boekje *Genesis een* op in.¹⁴ Hij geeft toe dat het zeker waar is, dat God niet met menselijke spraakorganen sprak en ook geen woorden sprak in de Hebreeuwse taal. 'Moeten we echter om die reden tot de conclusie komen, dat de taal enkel figuurlijk is en niet een specifiek Goddelijke werkzaamheid of werkelijkheid aanduidt? Als dit onze

14. De Nederlandse vertaling verscheen in 1971.

conclusie zou zijn, zouden we geen recht doen aan de Schriften. Volgens hem duidt de vermelding 'en God zei' een werkelijke activiteit van Godswege aan, een waarachtig en krachtdadig spreken, dat Zijn wil volbrengt. Dat blijkt in de eerste plaats uit het feit dat Gods spreken van de woorden 'Er zij licht' werkelijk inhoud heeft gekregen (vgl. 2 Kor. 4:6). In de tweede plaats: wat door God wordt uitgesproken, wordt door Zijn wil volbracht. Zijn spreken is krachtig en werkzaam (Ps. 33:9 en Hebr. 11:3). Daarom moeten we erbij blijven, welke term we ook gebruiken om een uitdrukking als 'en God zei' te karakteriseren, dat deze uitdrukking een krachtdadige Goddelijke werkzaamheid weergeeft, die zeer terecht met 'spreken' kan worden aangeduid. God heeft in mentaal gesproken en gezegd wat Hij te zeggen had in de taal waarvan Hij de vorming blijkens Genesis 2:19 opzettelijk aan de mens had overgelaten. Overigens geeft Young wel toe dat we niet duidelijk kunnen aangeven wat dit spreken van God is. Er is een oneindig verschil tussen het spreken van God en dat van de mens.¹⁵

1.9 Opzet van dit boek

Uit het bovenstaande blijkt een grote variatie aan standpunten: van een voluit accepteren dat God gesproken heeft en Zijn wil aan mensen bekendgemaakt heeft, tot een afwijzing daarvan (bij De Wette). Er zijn ook tussenposities, waarbij de menselijke factor bij de interpretatie en vertolking een grote rol speelt.¹⁶

In de volgende hoofdstukken ligt de nadruk op de inventarisatie: hoe beschrijft de Bijbel het spreken van God? Op welke manieren heeft Hij gecommuniceerd met mensen? Dit gebeurde door een hoorbare stem, door engelen en door dromen en visioenen. Een ver-

15. Young, *Genesis een*, 82-85 en de noten op de pagina's 138-139. Vgl. Van Dam, *In the Beginning*, 56.

16. Veel christenen erkennen de mogelijkheid van Gods ingrijpen in deze wereld, maar kiezen in de wetenschapsbeoefening voor een 'methodisch naturalisme'. Dit gebeurt ook in de bijbelwetenschappen en de bestudering van de vroegste geschiedenis. Voor kritiek op die benadering, zie Larmer, 'The Many Inadequate Justifications of Methodological Naturalism'.

gelijking van Mozes met de profeten laat zien dat er verschil was in de vertrouwelijke omgang met God. Dit spreken van God resulteerde in daden van mensen en in gebeurtenissen in de geschiedenis. De woorden zijn ook opgetekend en hebben geleid tot een gezaghebbende Bijbel. Bij profeten moet er onderscheid gemaakt worden tussen ware profeten en degenen die niet door God gezonden zijn. Er is ook onderscheid tussen de bijbelboeken en andere geschriften zoals apocriefen en pseudepigrafen. Om daar goed zicht op te krijgen, is het ook van belang te letten op het spreken van andere goden. In onze tijd zijn er veel wetenschappelijke pogingen gedaan om religieuze ervaringen te duiden. Zijn die interpretaties ook van toepassing op profeten en apostelen? In het slot van deel A gaan we in op de consequenties van de verschillende visies. Daarna volgt in deel B een systematische bezinning met voorbeelden uit onze tijd hoe mensen menen Gods stem te verstaan.